

Wstęp

Pierwsza wojna światowa ma bogatą historiografię. W Polsce badania historyczne nad tym okresem długo były zdominowane przez opisy działań militarnych i niemilitarnych oraz aktywności politycznej na rzecz odzyskania niepodległości. Opracowania syntetyczne dotyczące wydarzeń na ziemiach polskich w latach 1914–1918 jedynie w małym stopniu podejmowały temat społecznego aspektu wojny lub wcale go nie uwzględniały. Klasyczna synteza Janusza Pajewskiego koncentruje się na analizie wydarzeń z dziedziny militarno-politycznej¹; podobnie wydana w 1963 r. *Polska w pierwszej wojnie światowej* pióra Jerzego Holzera i Jana Molendy². Nieco szerszy jest zakres rozważań zawartych w wielotomowej *Historii Polski* wydanej w 1974 r. pod redakcją Żanny Kormanowej i Walentyny Najdus³. Najnowsza synteza poświęcona temu okresowi, autorstwa Andrzeja Chwalby, choć zawiera dział społeczny zatytułowany *Wojna cywili*, traktuje te kwestie dość pobieżnie⁴. Na sześćdziesięciu stronach trudno bowiem zmieścić mnogość doświadczeń osób przebywających na tzw. tyłach, tym bardziej że refleksją objęto całą Europę, a miejscami nawet świat! Wiele zagadnień, jak choćby przestępczość wojenna, zróżnicowanie doświadczenia wojennego w zależności od regionu, wielkości ośrodka, czy w końcu kształtowanie pamięci o latach 1914–1918 nie zostało zbadanych w odniesieniu do ziem polskich. Stosunkowo słabo pozostaje zbadany zabór pruski. Ostatnio ukazało się kilka prac poświęconych okresowi wojny na Górnym Śląsku, ale to wciąż jedynie wstęp do kompleksowego opracowania tematu. Dotychczas też niemal całkowicie poza refleksją historyczną pozostają dzieci, choć badacze postrzegają je jako grupę najbardziej poszkodowaną przez wojnę. Wątki związane z dzieciństwem znalazły się już

---

¹ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1978*, Warszawa 1978.

² J. Holzer, J. Molenda, *Polska w latach I wojny światowej*, Warszawa 1963.

³ *Historia Polski*, t. 3, cz. 3: 1914–1918, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1974.

⁴ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014.

co prawda w książkach poświęconych uchodźcom, ale marginalnie. Ich autorzy koncentrują się przede wszystkim na organizacjach pomocowych i rodzajach pomocy, jaką kierowały one do najmłodszych. Ostatnio wydana monografia dotycząca opieki nad dziećmi w Łodzi w latach wojny też skupia się raczej na instytucjach ją świadczących oraz zakresie i formach opieki⁵. Tymczasem dobrze byłoby odtworzyć samo doświadczenie wojny z perspektywy dzieci. Niezbadany pozostaje problem sieroctwa wojennego, zarówno jego skali, jak i wpływu tego zjawiska na zmianę relacji społecznych. W toku dalszych badań należałoby też poruszyć kwestie wpływu wojny na rodzinę, zastanowić się, jak wpłynęła na jej trwałość, na relacje między małżonkami czy rodzicami a dziećmi, a także jak dawały sobie radę rodziny zdekomponowane przez wojnę. Istotne byłoby odtworzenie doświadczenia robotników, a zwłaszcza wpływu bezrobocia z czasów wojny na dalsze funkcjonowanie tej klasy społecznej.

Ze względu na wzmożony ruch wydawniczy poświęcony tematyce pierwszowojennej związany z setną rocznicą Wielkiej Wojny, ukazało się i wciąż się ukazuje sporo ciekawych monografii, podejmujących zagadnienia od dawna obecne w historiografii zachodnioeuropejskiej⁶. Warto tu przywołać również zbiór tekstów będących pokłosiem konferencji poświęconej działaniom poza linią frontu w okresie I wojny światowej na ziemiach polskich, a organizowanej przez Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku⁷. Znalazły się w nim artykuły omawiające społeczne aspekty wojny na ziemiach polskich, jak choćby reakcje na wybuch wojny, życie codzienne, życie w miastach w warunkach okupacji czy sytuację jeńców. Historiografia polska wciąż jednak wielu zagadnień nie poruszyła.

Właśnie wypełnieniu chociaż niektórych luk służyć ma oddawany do rąk czytelników tom. Na jego zawartość składa się 14 artykułów, które choć poruszają bardzo różne zagadnienia, posiadają też punkty wspólne i w ten

---

⁵ J. Sosnowska, *Opieka nad dziećmi w Łodzi w latach I wojny światowej*, Łódź 2018.

⁶ Tu przywołuję tylko te dotyczące zagadnień społecznych: M. Mądzik, M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, *Tułaczy los... Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007; W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014; *Monarchia, wojna, człowiek. Codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie I wojny światowej*, Kraków 2014; K. Sierakowska, *Śmierć – Wygnanie – Głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Warszawa 2015; K. Ruszała, *Wielka Wojna w małym mieście. Gorlice w latach 1914–1918*, Kraków 2015; J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości*, Kielce 2012; A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016; czy praca autorstwa angielskiego historyka Alexandra Watsona, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*, London 2014.

⁷ *Wojna poza linią frontu*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2013.

spółność tworzą swoistą mapę różnorodnych powiązań. Z jednej strony można tu mówić o powiązaniu geograficznym – np. teksty poświęcone Galicji, z drugiej wyodrębnić blok poświęcony ośrodkom miejskim. Można też wyróżnić teksty podejmujące wątki etniczne i narodowe czy prezentujące doświadczenia różnych grup ludności. Ostatecznie zdecydowaliśmy się jednak pogrupować teksty poświęcone różnym aspektom życia w miastach, różnym grupom i zjawiskom społecznym zachodzącym na ziemiach polskich lub w różnych ich rejonach i w końcu blok poświęcony skutkom I wojny światowej i pamięci o niej.

Część pierwsza gromadzi teksty dotyczące różnych doświadczeń społecznych w okresie wojny. Otwierają ją dwa studia obejmujące większy obszar: pionierski tekst Mateusza Rodaka, prezentujący zjawisko bandytyzmu na ziemiach Królestwa Polskiego w warunkach wojennych, oraz Katarzyny Sierakowskiej, przedstawiającej wojnę na terenie przede wszystkim Królestwa Polskiego i Galicji widzianą oczyma kobiet. Autorka koncentruje się na tych aspektach, które dostrzeżały same piszące. W analizie stara się kłaść nacisk na weryfikację dominujących w historiografii ocen emancypującej roli wojny. Rodak w swoim tekście szuka odpowiedzi na pytanie o skalę, zakres i charakter bandytyzmu. Charakteryzuje grupę, która dopuszczała się tego typu przestępstw. Artykuł Karoliny Filipowskiej z kolei poświęcony jest analizie stanu badań oraz stara się sformułować postulaty badawcze w zakresie studiów nad ludnością żydowską Poznańskiego. Tekst ma charakter polemiki i kładzie nacisk na możliwości interpretacyjne słabo dotychczas wykorzystywanych źródeł do tego tematu. Jako przykład analizuje wspomnienia czterech Żydówek w różnym wieku, mieszkających w czasie wojny w Poznaniu, pod kątem ich tożsamości państwowej i narodowej. W części pierwszej znalazły się też dwa teksty poświęcone ziemiom wschodnim dawnej Rzeczypospolitej. Artykuł Oleha Razyhrayeva znacznie poszerza naszą wiedzę o różnego rodzaju działalności pomocowej organizowanej na terenach Wołynia, w Łucku i innych mniejszych ośrodkach. W pewnym stopniu te ustalenia rozszerzają i precyzują informacje znane już z monografii dotyczących polskich uchodźców wojennych w Imperium Rosyjskim⁸, dodają jednak nowe ustalenia i wątki, a przede wszystkim pokazują działania na szczeblu lokalnym. Nowością jest też z pewnością podejście uwzględniające wieloetniczny charakter badanego obszaru i próba wskazania wzajemnych relacji organizacji świadczących pomoc. Maksym Potapenko z kolei zajmuje się schyłkiem okresu wojny oraz powrotami Polaków z imperium rosyjskiego

---

⁸ M. Mądzik, M. Korzeniowski, *op. cit.*; M. Mądzik, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 1995.

i terenów państwa ukraińskiego na ziemi Królestwa Polskiego. Przedstawia zarówno formalne ich uwarunkowania, jak i realia ówczesnych podróży oraz warunków panujących w obozach.

W części drugiej znalazły się teksty omawiające różne aspekty życia w miastach. Joanna Nalewajko-Kulikov przyjrzała się warunkom życia Żydów w Warszawie w pierwszym roku wojny. Odtworzyła je na podstawie kwerendy w prasie jidyszowej, przede wszystkim w dwóch największych gazetach wychodzących w języku jidysz: „Hajncie” i „Der Moment”, uzupełnionej „o nieliczne opublikowane wspomnienia” i archiwalia przechowywane w Archiwum m.st. Warszawy. Artykuł Małgorzaty Przeniosło przedstawia życie codzienne Wilna w latach I wojny światowej. Autorka położyła nacisk na różne aspekty codzienności wojennej, m.in. na aprowizację, sposoby spędzania czasu wolnego czy aktywność społeczną. Wykorzystała przy tym różnorodne źródła: archiwalia, dzienniki i wspomnienia oraz polskojęzyczną prasę. Ewa Nizińska natomiast, opisując wojenny Sambor – miasto powiatowe w Galicji Wschodniej – skoncentrowała się na prezentacji strategii i taktyk stosowanych przez miejscową ludność. W swoim ujęciu kładzie nacisk na relacje między mieszkańcami a oddziałami żołnierzy z armii austro-węgierskiej i rosyjskiej, przebywającymi w mieście, i władzami. Autorka wykorzystuje do analizy zgromadzonego materiału narzędzia antropologiczne. Wykorzystane materiały źródłowe to w przeważającej mierze materiał niewykorzystywany do tej pory przez historyków. Zestawienie prac Przeniosło i Nizińskiej, mimo ich odmiennej struktury, zachęca do porównania warunków życia w dwóch miastach o innej wielkości, należących do innych organizmów państwowych, mających odmienny skład ludnościowy. Problemów życia w mieście dotyczą też artykuły Tomasza Pudłockiego i Alexandra Watsona. Oba geograficznie koncentrują się na dawnej Galicji. Pudłocki pisze o Przemyślu, bohaterem Watsona jest Kraków. Obydwa ośrodki, co może warto dodać, zaliczane były do miast-twierdz, jednak tylko Przemyśl był w czasie wojny oblegany, i to dwukrotnie. Ponieważ na ten temat już pisano, Pudłocki rozpoczyna swoją narrację po zakończeniu drugiego oblężenia i omawia przede wszystkim czas powrotu mieszkańców do normalności. Wykorzystuje przy tym nieobecne w szerszym obiegu źródła, przede wszystkim proveniencji kościelnej, oraz miejscową prasę. Interesującą stroną tego tekstu jest próba zaprezentowania sfery działań publicznych zarówno polskich, jak i, choć w mniejszym stopniu, ukraińskich elit. Alexander Watson z kolei w tekście poświęconym Krakowowi udowadnia tezę o wpływie trudnych warunków wojennych na zaostrzenie waśni narodowych w mieście i doprowadzenie do upadku dobrosąsiedzkiej egzystencji. Podkreśla też wpływ wojny na załamanie

się lojalności imperialnej mieszkańców Krakowa. W artykule wykorzystuje przede wszystkim różnej proveniencji źródła archiwalne, przechowywane zarówno w Krakowie, jak i w Wiedniu, oraz miejscową prasę.

Na część trzecią składają się cztery artykuły. Marek Przeniosło analizuje problem strat wojennych na obszarach wiejskich i małomiasteczkowych Królestwa Polskiego. Przedstawia i konfrontuje dane liczbowe z wizerunkiem zniszczeń, pojawiającym się w źródłach pamiętnikarskich. Artykuł Bartosza Ogórka jest prezentacją z zakresu demografii historycznej, omawiającą wpływ wojennych strat ludnościowych na populację II Rzeczypospolitej. Autor odpowiada na pytanie, na których obszarach odrodzonego państwa skutki wojny manifestowały się najmocniej. W swoich analizach wykorzystuje dane spisu powszechnego z 1921 r. Artykuły Łukasza Pawłowskiego i Anny Landau koncentrują się na prezentacji wojny i wojennego doświadczenia w latach II Rzeczypospolitej. Anna Landau analizuje kształtowanie się (nie)pamięci o Wielkiej Wojnie w podręcznikach szkolnych do historii. Tekst Łukasza Pawłowskiego jest studium poświęconym analizie wybranych pozycji literackich wydanych w II Rzeczypospolitej.

Na zakończenie podkreślić wypada, że oddawany do rąk Czytelników tom ma raczej za zadanie otwierać nowe perspektywy dla dalszych badań, niż stanowić próbę syntezy tego kompleksu zjawisk. Jest na to obecnie zdecydowanie zbyt wcześnie. Naszą ambicją jest dotknięcie przynajmniej niektórych, mniej znanych, rzadko omawianych aspektów I wojny światowej na ziemiach polskich.

Dzięki prowadzonym przez nas badaniom udało się w większym stopniu niż to było dotychczas wprowadzić do obiegu naukowego nowe wątki, np. kwestie związane z przestępczością czy rolą kobiet w realiach wojennych. Ogólnie teksty z tego tomu dowartościowują to, co działo się na tzw. *home frontie*. Do tej pory kwestiom codzienności wojennej poświęcano stosunkowo niedużo miejsca. Oczywiście nasz tom też w sposób systematyczny tych zjawisk nie bada, ale *gros* tekstów poświęconych jest refleksji nad jakimś jej aspektem. Najwięcej nowego materiału dotyczy ziem wschodnich, co wiąże się z większymi możliwościami dotarcia do materiałów znajdujących się w archiwach ukraińskich i litewskich. Współpraca z historykami z tych krajów nie tylko niewątpliwie przyczyniła się do wzmocnienia wątków wschodnich, lecz także pozwoliła wprowadzić nową perspektywę patrzenia na przede wszystkim kwestie etniczności i tożsamości narodowej. Badania nasze wskazują, że wojna wzmocniła nacjonalizmy i poczucia tożsamości narodowej, a także zaostrzyła rywalizację narodową. Wraz z opublikowanymi pracami (np. Konrada Zielińskiego o sytuacji ludności żydowskiej w latach I wojny na ziemiach Królestwa Polskiego, czy badaniami

Włodzimierza Mędrzeckiego nad Ukrainą) teksty Alexandra Watsona, Oleha Razyhrayeva, Ewy Nizińskiej czy Tomasza Pudłockiego składają się na obraz procesów, które wojna wywołuje, i pokazują, jak narastały wzajemne uprzedzenia, a często i wrogość.

Oddawane do rąk Czytelników teksty pokazują też znaczne przyśpieszenie procesów integracji społecznej na poziomie lokalnym. Można potwierdzić tezę o eksplozji inicjatyw organizacyjnych, zwłaszcza zajmujących się pomocą i samopomocą. W większości bowiem opracowań ten wątek niebywalej wprost aktywności o charakterze pomocowym jest obecny. Prezentowane teksty potwierdzają też już wcześniej sformułowaną tezę o okresie wojennym jako sprawdzianie społecznej odpowiedzialności mieszkańców ziem polskich. Zakres inicjatyw, które podejmowano w latach 1914–1918, każe też zadać pytanie o zasobność ośrodków, zwłaszcza miejskich, które potrafiły znajdować środki na organizowanie pomocy mimo trudnej sytuacji wojennej, w obliczu okupacji, załamania się przemysłu i handlu. Tym samym należałoby poddać weryfikacji przekonanie o jedynie negatywnych skutkach zaborów.

Katarzyna Sierakowska